

Fried István: Öreg Jókai nem vén Jókai

EGY MÁSIK JÓKAI MEG NEM TÖRTÉNT KALANDJAI AZ IRODALOMTÖRTÉNETBEN

Ister Kiadó
Budapest, 2003
1936 oldal, 1700 Ft

Fried István kötetének címe egy regénycím parafrázisa, ezen túl egy szólásmondást idéz, leginkább azonban egy sűrűn visszatérő és sok fejtörést okozó dilemmát választ tárgyul: az öreg Jókai valóban hanyatló, széteső, divatok és hatások nyomán eredendő alkatától idegen utakra tévedő, anakronisztikus és hatásvadász belletrista volt; vagy éppen fordítva: megújulásra képes, a modern (XX. századi) magyar irodalom számára sok értékes inspirációt produkáló géniusz. Az ügyet bonyolítja az, hogy az érintettek, a századforduló és a századelő nagyjai nem nagyon nyilatkoztak Jókai előd-voltáról vagy azért, mert éppoly spontán alkotók voltak, mint ő, tehát irodalomtörténeti és elméleti kérdések nem foglalkoztatták őket (pl. Krúdyt), vagy azért, mert a kapcsolódás hangoztatása degradáló lehetett a „modern”-ek szemében (Szabó Dezső). Ez utóbbi, s meglehetősen szembeűnő összefüggésnek pedig meg lett volna a fejlődéstörténeti magyarázata is, hiszen az expresszionizmus közismerten a romantika örököse.

Az öreg Jókait (mondjuk az 1885 utáni) tehát egyfelől övezhette jogos tisztelet, sőt rajongás, érzékelhető lehetett másfelől, hogy visszhangot ad egyre újabb és újabb jelenségekre (Vernétől a szecesszióig), de mégiscsak az volt a helyzet, hogy a rokonszenvező, az elnézően udvarias méltánylás is főképpen Mikszáth és Herczeg Ferenc mesterét látta benne. „Korszerűsítési” kísérlet gyanánt későbbi fejleményként jelenik meg a *Sárga rózsá* túlbecsülő kultusza, talán Móricz felől tekintve vissza. Nem is vitatható, hogy ez a regénye a sikerültebbek, hibátlanabbak közül való. Más kérdés, hogy Jókai tehetségének kiemel-

kedő, valóban bámulatra méltó erősségei éppen nem az ilyen realiztikus tendenciájú művek esetében nyilatkoztak meg igazán. (Ez áll a *Gazdag szegények* egykori, igaz, átmeneti túlértékelésére is.)

Akadtak tehát kísérletek Jókai „modernizálás”-ára, Fried István könyve viszont éppen azért nagyszabású vállalkozás, mert (Bori Imre hasonló próbálkozását leszámítva) ő mert és tudott járhatlan úton elindulni, s jelentékeny eredményekhez jutni el. Például az *Öreg ember nem vén ember* „nyelv- és személyiség-váltó tendenciájában nyelv- és személyiség-váltságot” tétel fel, „műfaj- és nyelvváltó igyekezetet. Azt, hogyan próbált meg Jókai szembenézni az újabb irodalmi irányokkal, hogyan próbált egy olyan köztes – szerinte sem idealista, sem realista – pozíciót kialakítani, ahonnan rálátása lehetett a romantikát részben tagadó, részben trivializáló, részben tőle elforduló európai irodalmakra.” (128–129). A kései korszak érdekességét Fried István főleg abban látja, hogy az agg mester mert „szakítani bevált, népszerű módszereivel, kockára téve népszerűségét, megalapozva a kortársak és az utókor hitét hanyatlásáról, elfáradásáról. Mai szemmel olvasva a messze nem egyenletes színvonalú művekben inkább az a roppant igyekezete látható, miként tematizálja önnön „idealizmus”-ával szemben egy alkotó a tőle lényegében idegen „realizmus”-t.” (131)

Szerzőnk nem gondolja tehát úgy, hogy Jókai utolsó korszaka olyan új minőséget hozó csúcspont volna, mint ahogy arról Arany János, Illyés Gyula vagy mások esetében indokolt beszélni. Nem is önisméltése az, ami szóvá tehető, hiszen ez a legnagyobbaknál sem ritka. Hogy egy valóban nagy kortárs prózáiról említsünk: Lev Tolsztoj nem újult meg hatvan éves kora fölött, nem is szárnyalta túl korábbi önmagát, talán tematikai újdonságai vannak csak, tagadhatatlanul gyengülő művészi erővel. Jókait is lehetne hasonlóképpen jellemezni, nála mégis másról van szó: az évtizedek múlása műfaj történetileg is értelmezhető változásokhoz vezet. Kétségbevonhatatlan szálak fűzik például az ő nemes pátoszát reformkorunk romantikus emelkedettségu retorikájához, mindenek előtt Kossuth szónoklataihoz, ennek inspirációja azonban egyre gyengül, mert nehezen hozható összhangba a századfordulás témákkal és modorváltozatokkal. Nem arról van szó, mintha régebbi megszólalásmódjainak és bevált műfaji alakzatainak újfajta társulási feltétlenül tévútra vinnék, sőt érdekes új változatok állnak elő, amint erre Fried István is céloz: „A jövő század regényé-ben a felvilágosodás államregényeiből merít, hogy hozzájuk adja az orosz kortársi röpirat hatalomképzelését.” (12) Ha ehhez még hozzászámítjuk Verne hatását és a korabeli vezércikkek politikai rémképeinek műbe szövését, akkor világossá válik, hogy termékeny és újszerű műfaji alakzatok születnek ilyen műfaji kontaminációkból, ámde a korábbi nagy remeklések (*Egy magyar nábob*, *Az aranyember*) tökéletes műfaji-érzelmi-stiláris illeszkedése és telitalálatszerű érvényessége hiányzik.

Az *Öreg Jókai nem vén Jókai* érdekessége és eredetisége részben arra vezethető vissza, hogy Fried István a legnagyobb tekintélyekkel (Gyulai, Péterfy, Horváth János) szembeállva keres a szokásosnál árnyaltabb, értékfogékonyabb álláspontot. Eközben sok mindenre mutat rá helyesen és újszerű módon, ugyanakkor nem igazán meggyőző, amikor azzal érvel Jókai műveinek valóságértéke mellett, hogy legképtelenebb leírásainak, műbéli eseménysorainak is felderíthető a forrása, hiszen éppen az keltett iránta bizalmatlanságot kivált a nívósabb olvasók körében, hogy nem tudott különbséget tenni tudománytalan, dilettáns és megbízható nézetek között. Naivitása, magyar-rajongása – termé-

szetesen – a szélesebb olvasóközönséget egyáltalán nem zavarta, lebilincselő, páratlan elbeszélő készsége pedig szinte hipnotikus erővel ültette el az átlagolvasóban azt az elbizakodottsággá szélesedő legyőzhetetlenségi öntudatot, amit Kemény, Arany éppen a legveszélyesebbnek tartott, s amiből talán csak az I. világháború után ocsúdott fel a nemzet, sajnos már későn.

Gyulaiék Jókai hiszékenységében és felszínességében elsősorban romantikus vonást láttak, s ennyiben ők sem mondhatók sokkal differenciáltabb szemléletűnek annál a Jókainál, aki Sue-t és Dumas-t éppoly kételytelenül követte, mint Victor Hugot vagy Dickenst, azaz nem látta meg a nívókülönbséget a romantikusok között, aminek aztán a maga alkotómódjának az ízléskihagyásaiban is megvannak a következményei. (Minden esetre különös, hogy ő, aki olyan pazar nyelvérzékkel volt megáldva, nem érzékelte Zola és Verne közt azt a különbséget, ami a stiláris szempontból is bravúros prózistát az igénytelen, szürke, jellegtelen nyelvet használó ifjúsági kalandregényírótól elválasztja.)

Kétségtelenül igaza van szerzőnknek abban is, hogy az Arany–Gyulai-kör antiromantikus ízlésvilága akadály volt Jókai elismerésében. (Ez azt jelentette a *Budapesti Szemle*-kör esetében, hogy nemcsak Dumas-t és Sue-t, hanem *A nyomorultakat* sem méltányolták.) Viszont a 40-es, 50-es évek irodalmi állapotait és értékpreferenciáit véve alapul mégiscsak jogosnak és értékgyarapítónak kell ítélnünk Gyulai fellépését a nagyjában-egészében elvirágozott romantika (pláne vadhajásai) ellen, akár Aranyék *Anyegin* és Turgenyev kultuszára gondolunk, akár a mégiscsak megszülető, bár kevés számú korszerű remekműre (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*, *A délibábok hőse*). Gyulai (és Péterfy) tévedését tehát ha nem is menti, de magyarázza egy fejlődéstörténetileg mindenképpen lényeges és aktuális fordulatnak, az elemző, lélektani, valószerű epikának az igénye. Nagyon meggondolkodtató tehát az a dilemma, hogy 1891-ben kit illethetünk több joggal a konzervativizmus vádjával, Gyulait vagy Jókait. Lehet, hogy Gyulait (nem antiromantikus ízlése miatt, hanem azért), mert nem sok fogékonyságot mutatott Zola, Ibsen és mások iránt, akik pedig (részben legalábbis) abba az irányba mutattak, amit ő igényelt már évtizedek óta. Lehet, hogy Jókait, akiben még ekkor sem tudatosulnak romantikus emberszemléletének és cselekményalakításának korlátai.

Fried István ott több és más, mint Jókai mítoszainak pártolói és mentegetői, hogy közép-kelet-európai nézőpontja birtokában sajátos kontextusba tudja helyezni a XIX. századi magyar múltteremtést: „Ha a környező és a magyarsággal együtt élő szláv népek a kölcsönösség ideáját mutatták föl, a nyelvrokonság-alapú régiót körvonalazták, valamint az indoeurópai nyelvészetből a szlavisztika tudományos alapozásának, ezen belül a szláv ősvallás, őshit stb. leírásának szükségességét vonták el, akkor a régióban megindult „lét-harc”-ban a magyarságnak szintén létre kellett hoznia a maga érvrendszerét, amelyben az őshitnek, a nyelvrokonságnak, a történetileg hitelesített legitimitásnak adatai, sőt eseménytörténete igazoló érvekül szolgálhattak. Jókai mitológiai vonatkozással teljes ősmagyar–avar ábrándjainak éppen ezért önmagukon túlmutató a jelentőségük.” (54–55) A sajátos csak az, hogy a nemzetek szociáldarwinista felfogásban elképzelt létharcával keserűen szembenéző Arany László ezt a fajta múltteremtést mégsem ismerte el sem jogosnak, sem szükségesnek, mert semmilyen vélt vagy valós érdek kedvéért nem engedett a tárgyilagosságból, a tudományos komolyságból, az etikai integritásból.

Fried István mostani könyvét minden bizonnyal sokan a várakozással veszik kezükbe, hogy a „nem vén Jókai”-ról szóló munka a „posztmodern Petőfi”-ről szólónak a pár-darabja. S tényleg van rokonság köztük, amennyiben szerzőnk Jókait is az elmúlt évtizedekben meghatározónak minősülő kategóriák felől láttatja a köztudottnál érdekesebbnek, korszerűbbnek, esetleg a XX. század felé előre mutatónak. (Egyebek mellett azért is más ez a kötet, mint a Petőfiről szóló, mert itt szóhoz juthat szerzőnk imponáló ismeret-anyaga a századfordulós Osztrák–Magyar Monarchia művészi-irodalmi világára vonatkozóan.) Mindenek előtt az önmagára, az írás folyamatára reflektáló író mutatja be, s ebben valóban újat és lényegeset mond. Még akkor is, ha tudjuk: Jókai nem gondolkodott sem sokat, sem mélyen, sem felkészülten az irodalom kérdéseiről, s amit ily módon az „idealizmus” és a „realizmus” ügyéről nyilatkozik, inkább önironikus évődés, mint komolyan vehető állítás. (Ebben is követi majd Mikszáth, aki egy kis sértődöttséggel a kritikusok iránt, nem csekély tájékozatlansággal, valamint kitűnő humorral beszélt irodalmi kérdésekről.)

Hogy Jókai önreflexív, elidegenítő, az epikus megjelenítés valóságillúziója ellenében ható, azt lerontó megjegyzéseivel nem sokat törődtünk ezidáig, az tagadhatatlan. Hogy az írói szereppel való ironikus játék a posztmodernben felértékelődik, az közismert. Hogy a romantikában is elég gyakori az ilyen önreflexió (Sterne-től Byronon át az *Anyegin*-ig), nem ismeretlen, de kevésbé számon tartott tény. Fried István most Jókainál mutat ki ilyesmit. Az bizonyítást nyer, hogy Jókai írt metadramát, antidramát, drámát a dráma-írásról stb., csak az nem tisztázott teljességgel, hogy ezek igénytelen játékok csupán, vagy világképet és nyelvi rétegeket szembeállító és megújító, zseniális beállítások, mint *A helység kalapácsában* vagy Arany *Bolond Istókjában*.

Szerzőnk állításai helytállóak, s egyértelműen gazdagítják Jókai-képünket: „a történetté válás, az írás mint történet új esélyt kínál az író, meg az irodalom számára. Az erre a tárgyra lelés Jókait egy megszenvedettebb, irodalmibb dialogicitás irányába mozdította el, irodalmi termésének újragondolására készítette, az intratextuális utalások felerősítésére.” (94–95) *A Tégy jót!* kapcsán a deformálás jelenségéhez jutunk el: „A vagyonszerzés egyszerűbb formái és az ebből következő szerelmi bonyodalmak, meg a vagyonszerzés összetettebb következményei és az ebből következő szerelmi-politikai bonyodalmak a mitizálás és a demitizálás alakzataiban jutottak regényformához. Ezúttal az egyik regénytípus kritikájában, azaz visszájában jelenik meg, a másik kidolgozottságában. A kettő konfrontálódása részben az idealista–realista ellentéppárral ragadható meg, részben differenciáltabban és eljátszva a regényforma kínálta lehetőségekkel, a kritikára válaszoló, annak téziseit egyszerre állító és tagadó kisregénnyel. Ennek révén felbontja, divatosan szólva dekonstruálja a hagyományos és az általa európai sikerrel művelt alakzatot...” (111–112.)

Tény, hogy a többféleképpen elmondható történetnek is divatja támadt a posztmodernben, akárcsak a saját alkotásmódra vonatkozó önkomentálásnak, s ezen formációk kimutatása Fried Istvánnak a Jókai-kutatásban hosszan fentmaradó felfedezése. Legfeljebb annyi hozzátennivalónk van ehhez, hogy önmagában az ilyesfajta nézőpont-váltások művésziileg neutrálisak, azaz: kiemelkedően értékes és botrányosan selejtes művek is telve lehetnek a posztmodernben felértékelődő elbeszéléstechnikai eszközökkel. Szerzőnk nem is az értékelésben, hanem a leírásban kezdeményez felülvizsgálatot.

Miközben (mintegy mellékesen, egy-egy futó észrevételével akár) korok és jelenségek összefüggéseire hívja fel a figyelmet. Eddig is tudtuk – természetesen –, hogy mi mindent köszönhet Jókai Kisfaludy Károly vígjátékainak, például Kárpáthy Abellinót Székháznak. Arról viszont ritkán olvasunk, hogy külföldieskedő németek elő-előfordulnak a megelőző korszak német irodalmában is, sőt a szlovák Jan Cholupkánál „magyarizáló”, azaz szlovák szempontból előkelősködő, azaz nemzetietlen kispolgárok. A rendkívül találó és érdekes észrevételek nemcsak műfajtörténeti „átlátás”-ból és belátásból fakadnak, hanem a nemzeti öntudatosodás irodalmi megfelelőinek párhuzamait is egyértelművé teszik.

Fried István ily módon hű önmagához ebben a könyvében is. Fiatalokat megszegényítően eleven, friss és találékony az új beállításokban, miközben legendás filológiai felkészültségével nem sejtett kapcsolatokat és kauzális folyamatokat enged láttatni. Egyszerre új és a régi, mint évtizedek óta. Új, mert a modernitás, sőt a posztmodernitás jegyei lebegnek szeme előtt a XIX. századról szólva is, de a régi önmaga a maga lenyűgöző mindenttudásával. Méltán illeti tehát a legmagasabb elismerés, mivel a szaktudomány két legfontosabb és legaktuálisabb feladatát sikerül ötvöznie: tovább viszi a historizmus, a komparatiztika erényeit, s eközben a klasszikusok elevenségét a legutóbbi évek szemléleti elemeivel biztosítja.

Imre László

